

III.

Fejlődéstan.

Ebből a zűrzavaros ellenmondásból csak két út vezet ki. Tudniillik: az emberi természet és tapasztalat s az Isten célja és jelleme. Ezekben van letéve a tudomány, a bölcsészet és a vallás alapja. Lássuk hát első sorban, hogy a rendszeres ismeret sugall-e olyasmit, a miből az értelem, a lelkiismeret és a vonzalom magának reményt és bizalmat merithetne!

A fejlődéstan annyi új ösvényt nyitott meg gondolatvilágunkban, módszere oly sokfelé bevált, hogy nem csoda, ha e téren is segítségül hívjuk. Ha egy emberöltő alatt egy parányi csira oda fejlődhetik, hogy a világot *Hamlettel* vagy a *hegyi beszéddel* lepi meg, mily nagy vívmányokra számíthatunk a jövőben! Ma már bizonyos, hogy az agyműködés tanulmányozása nem mond ellent a jövő életnek. A régi durva, anyagias felfogás többé nem hódít. Senki sem állítaná, hogy az agy csak úgy választja el gondolatainkat, mint a máj az epét. Az új tan határozottan kimondja, hogy gondolataink és érzéseink változását megfelelő változások kísérik agyunk tekervényeiben. De hogy eszméink és érzelmeink összefüggő sorozata is csupán ezekből állana, azt bebizonyítani nem tudja. A fejlődéstannak egyik kiváló híve Amerikában (Dr. Fiske) kárhoztatja a tant, mely szerint a testtel együtt a lélek is megszűnik élni s azt mondja, hogy alig van ennél alaptalanabb feltevés a bölcsészet történelmében. "Tudnivaló, hogy az anyagról és a formáról alkotott fogalmaink lassankint gyökeres átalakuláson mennek

keresztül: miért is ne bibelődjünk tovább az ilyen természetű nehézségekkel. Mert bármennyire tanulmányozzuk is a test működését, aligha fogjuk abból a szellem törvényeit megérteni. Egyszer, valamikor, úgy is mindnyájunknak be kell pillantanunk a titok mélyére. Örömet deritend-e majd reánk az az óra, vagy pedig megpecsételi a teljes megsemmisülést? — A természettudomány erről mélyen hallgat.

A tudomány általános elvei némileg mégis megnyugtatók. Némely esetben, a hosszas haláltusa után győz a megnyugvás minden más érzés felett. Az emésztő aggalom végre lecsillapul; s szívünk, mely vérzett a szenvedés láttára, melyet sem enyhíteni, sem osztani nem tudott, most megadással szemléli a nyugalmat. De egészen más gondolatok foglalkoztatnak, mikor körünkből a halál az erőteljes embert ragadja el. Hány eset van rá, hogy az ember valamely véletlen szerencsétlenségnek esik áldozatul s nyomban eszméletét veszti! Elképzélhetjük-e, hogy a tűz megemészsze vagy a hullám elnyelje a gondolatot, a szeretetet, a törekvést és az akaratot? A gazdagon megáldott elme, mely egybegyűjtötte a századok buvárlatait s kifürkészte a csillagok titkát, megsemmisülhet egy szempillantás alatt? Az erő és anyag hirhedt törvénye itt már nem szerepel? Hát a nemes jellem erkölcsi erői, melyek e világban annyi szépet, nagyot és dicsőt alkotnak . . .? Ezek sem állandók? — A mozgásba hozott test — ugyebár — feszült gyorsasággal halad a térben, míg más anyag utjából el nem téríti. S megakadjon-e pályafutásában a halál miatt, elveszítse-e létjogát a lélek, melyet a vágy és akarat szintugy előre hajt? — A látható és láthatatlan világban nem azonos elvek működnek-e? —

Ha megállapodtunk abban, hogy valamely erőforrás, bármennyire is széjjelszórva, soha meg nem semmisül, miért ne hihetnők azt is, hogy lelkünk épp ily gőczpontja az erőnek, s az egymást követő külső változások nem érinthetik annak lényegét és állandóságát!

A fejlődéstan maga is a tulvilági életre mutat s ezt annak legkiválóbb szószólói sem tagadják. Az emberi művelődéstörténet, összehasonlítva az állatvilággal, igazolja, hogy valamikor — réges-régen — váratlan fordulat állott be a roppant világfolyamatban. A tünemények, ettől fogva, nemcsak érzékeinket foglalkoztaták, hanem szellemünket is. Így jött létre a tudomány, a hit és a lelkiismeret. S ennek folytán az eddigiéknél mindig nemesebb és nemesebb egyéniségek támadtak közöttünk. Azóta inkább a lelki erők érdekelnek minket, mint a pusztá szervezet, mely csak eszköze azoknak. Ehhez képest a letűnt időköt is újabb színezetben látjuk s a szerint ítéljük meg, a mit végül létrehozniok sikerült; annyival is inkább, minthogy azok vetették meg jelen életsorsunk alapját. S hogy ebben az irányban nyitva áll az emberiség előtt a végtelen haladás útja, arról legkiválóbb tudósaink szentül meg vannak győződve. Az emberi vadállat lassankint megszelidül. Mind kevesebb leend az aljas önérdék; kevesebb azoknak száma, a kik más kárán örvendeni tudnak; kevesebb a bűn és nyomor, az erőszak és igazságtalanság... S az emberiség oly magasra jut, minőről eddig alig álmodott.

Van azonban egy másik jóslat is, mely kiábrándít szép reményeinkből s az arany-kor diszletei mögött ólálkodva, kérdi: mi lesz majd akkor, ha a nap ki-

hül? Egyre közelebb hatol mihozzánk a fagy s ha-
 csak a nap tüze nem nyer újabb tápot, egykoron
 óriás jégpánczél fogja bevonni egész földünket, s ez
 is olyan zord és élettelen lesz, mint a hold. Darwin
 leveleiben is nyoma van, hogy az élet tragikus vége
 mennyire meghatotta őt. Ha majd az emberi küzde-
 lem zaja örökre elnémul, a tudományos felfedezések
 lomtárba kerülnek, a művészet remekei elpusztulnak,
 az erkölcsi nevelés diadalai meghazudtoltatnak, a
 testvériség áldásai szétfoszlanak és a vallás alkotásai
 romba dőlnek. . . . ki ne sóhajtana fájó szívvvel értök:
 „ugyan mire való e szörnyü pazarlás?“ — A meg-
 oldást hiába várjuk a tudománytól. A természet titkán
 a bölcs elmerenghet, de már a megfejtést a jövőre
 bizza. Csak a hit hatolhat a dolog mélyére, kijelentve,
 hogy lelkünk becsesebb, mint akárhány bolygó égi-
 test s valamennyit könnyen túlélheti. Halhatatlan
 léttel szívesen elhordoz bármily nehéz sorsot, bár-
 mily veszteséget: mert a mi szellemtől van, ugy is
 fenmarad, a többi meg — csak polyva és salak!
 Hát ha a nap kihül s a világ megvénhed, akkor...?
 Nos hát, akkor is jobb a szeretet, mint az önzés, az
 igazság, mint a hamisság és a tisztaság, mint a buja
 vágy. — *Itt és most is* arra kell törekednünk, hogy
 a vakok lássanak, a siketek halljanak: itt és most
 is ki kell szabadítanunk a foglyokat s a veszendőket
 minden áron meg kell mentenünk. Ha örökké nem
 is élhetünk, használjuk fel a lehető legjobban arasz-
 nyi létünket. Az igazságosságot, melyért nap-nap után
 küzdünk, hó, jég, fagy el nem temeti; ismereteinket
 nem nyeli el az örök sötétség; s hitvesünk, gyer-
 mekeink és barátaink szeretete daczol a bús siri
 magánnyal. Bármilyen is a nagy rejtély nyitja,

ezek ma így vannak. Ha mindjárt *holnap* szétrobanna is a föld s a hányan annyifelé sodortatnánk széjjel, *ma* mégis érdemes nemesen érezni és jót cselekedni; s az, a ki a pessimistával a világot — halhatatlanság nélkül — értéktelennek, az erényt hiú ábrándnak, az Istent ámitásnak tartja, ámulást követel az egyetlen, örök igazság ellen, melyet megismertünk, — megtéveszti a multnak összes vívmányait s az évezredes tapasztalatot sárba tiporja.

IV.

Az egyén és az örökkévaló.

A fejlődéstannal kapcsolatban annak is utána kell járnunk, hogy az ember minő helyet foglal el a természetben s mi a magva az ő gondolatainak. Egyrészt — igaz — a külvilághoz tartozik, másfelől azonban ő maga is egy külön világ. S csakugyan különös, hogy a lélek, mely összes ismereteinknek forrása, előttünk némi tekintetben még mindig ismeretlen. Hangoztatjuk ugyan, hogy *mi* gondolkozunk és érezünk, tervezünk és reménykedünk, vágyódunk, törekszünk, sirunk és örvendezünk. . . . De hát *mi* vagyunk *mi* tulajdonképen? Bármily egyszerű is ez a kérdés, a felelet maga után vonja Istent és az örökéletet. Ha csupán az öntudatos eszmék és tapasztalatok tarka csoportozatából állanánk, összetartva az emlékezet láncz-szemeivel, hol maradna akkor az egyén? Az emlékezet szálai meglazulnak, maga is szétmállik. A tapasztalat bűvös képei mögött személynek semmi nyoma. Az alkotó elemek szétbomlanak

és az ideiglenes egység örökre megszűnik. Ez esetben nem is lehetne soha maradandó: s ha már feloszlott, vajmi ritka az, kinek emléke *hirben* él tovább.

A kinek kedve tartja, ám legyen csupán ily öntudatos állapotok lánczolata. De azokat, a kik megbirkóztak a szenvedélylyel, küzdöttek a szeretetlenséggel, megfékeztek renyhe indulataikat s az önérdeket legyőzték, — ez ki nem elégitheti. Ők nem csupán művelt automaták. Bennök az elv, mely parancsol és engedelmeskedik, kötelez és fölment, győz és meghódol egyaránt. Ebben áll a függetlenség. Szabadságlevelünk a lelkiismeret. A szabadság küzdelemmel jár. Az erkölcsi élet kihívja magasabb erőinket, melyek egyéniségünket alkotják s szembeállít bennünket a világgal, a végtelenséggel, a lelkek óriási birodalmával és Istennel. Törekvés közben kezd ébredezni önérzetünk. Göröngyös utakon törhetünk hivatásunk magaslatára. Látjuk, hogy sok minden tőlünk függ, s korlátaink vagy segédeszközeink mellett is, válságos időkben önként határozhatjuk el magunkat jóra vagy gonoszra. Miben áll ez a titokzatos erő és mily viszonyban áll szervezetünkkel, nem tudjuk. Sok neve van: lényeg, egyed, szellem, lélek Egész lényünknek ez a központja, mely összhangba hozza változékony hangulatainkat s tapasztalatainkat szerves egészszé fűzi egybe. De, hogy valójában mi az, senki sem tudja. Még képzeletben sem varázsolhatjuk magunk elé s nem kölcsönözhetünk neki sem szint, sem alakot. A térben is hiában keressük: mert — miként a gondolatot — ugy ezt sem lehet kinyujtani, szétteregetni, vagy éppen valamely anyagba beolvasztani.

Mindamellett vannak oly titokzatos dolgok, melyekből olykor némi tekintetben bővebb tanulságot merithetünk. Ezeket csak mostanában kezdték gondosabban tanulmányozni. Saját magunkon is észleljük, hogy egyik lélek befolyásolja a másikat; kérdés: jelentkezik-e ez a halál után is! Ha ezt sikerülne megállapítanunk, akkor bizonyos volna az is, hogy a szellemi erő, mely tulélt egy változást, a többit is könnyen tulélheti.

Egyes fogékony lelkek szintén érezték, hogy van egy nemesebb részünk, mely a földi porhüvelynél sokkal tartósabb. Wordsworth, például, így jellemzi az ő „Bujdosóját“:

Hegyek között találta fel hitét.
Ott fű, fa, szikla gazdagon lehelt
Mind halhatatlan, ifju életet
És dicssugárba fürde szüntelen. . .
A törpeségnek árnya sem hatolt
E végtelenbe, hol ő boldogan
Valóra váltá lelke álmait.

Tennyson hasonlóképpen, prózában és versben is megörökítette egy hasonló érzés jellemző vonásait. *Arthur*, a lélek személyesítője, „oly pillanatokról emlékezik, midőn határozottan tudta, hogy soha meg nem hal“. *Sir Galahad*, a ki az oltári szentség keresése közben légi utra kel, „örök sugárba' fénylő szép mezőn“ időz, a midőn egyszerre

Angyali kar sujt feléje.
S im! a földi érz-fegyverzet,
Hő kebel és deli termet —
Átolvad a pusztá légbe.

Az „Agg Bölcs“-ben pedig előadja, hogy miként szabadul ki az egyén a testi korlátok közül:

Több ízben is, mikor
 Magam valék és gondolatban — így —
 Saját nevem soká rebesgetém,
 Kibontakozva szűk határiból
 A végtelenbe tűnt az Én, miként
 A pára. Oly szokatlan érzet
 Hatotta át valóm' — nem álmodám,
 De szent igaz, hogy veszteségemért
 A szikra helytt sugárzó nap levék —
 Nincs szó reá . . . s ha volna is, mit ér!
 Árnyék-világunk üres árnya csak.

A mystikus irodalomban is gyakran találkozunk ilyen kísérlettel. Némely bölcsész tanítása szerint, fékeznünk kell a testet, hogy ne zavarja a lélek látomásait. Ez is a mellett tanuskodik, hogy a nyugodt lélek és tiszta szív mindig fölismerte az örök szépet és jót; míg a tunya elme azokban sohasem gyönyörködhetett.

Továbbá, az emberi szellemben sok oly elem van, a mi messze tulszárnyalja a rendes fejlődés menetét. Ezeket csakis egy oly léttel hozhatjuk kapcsolatba, mely a mi tenyérynél, földi életünkönél magasabb színvonalon áll. Elzárkózunk négy fal közé; de megfér-e ott a mi gondolatunk? Az mindenütt otthon érzi magát a földtekén, majd követi a bolygók káprázatos keringőjét s a mikor már a világosság szárnyain villámgyorsan suhant évezredekken keresztül, el kell ismernie, hogy egy csöppel sincs közelebb a végtelenség határaihoz. Mióta fölfedezték, hogy a világegyetem mily roppant nagy, azóta némelyek előtt az ember egészen eltörpült. Pedig mi csak nyertünk.

Saját vívmánya mitse vonhat le az emberi elme érdeméből, ha egyszer elleste a csillagos ég titkait. Kitudódott ugyan, hogy a világ roppant nagy; de az ember sem marad mögötte. Rendszert alkotott; a többi végrehajtották soha nem pihenő gondolatai. Anélkül, hogy elhagyta volna observatoriumát, megmérte a föld kerekét, meghatározta gyorsaságát s kiszámította az egész naprendszer pályáját a végtelen űrben. Ezzel ugyan senki jól nem lakik, de a helyett, hogy értékünket alább szállítaná, a Láthatatlannal hoz rokonságba. A tudomány nem is sokat törődik a mi mindennapi szükségleteinkkel. Szellemvilághoz tartozik, hol a fölfedezés ihletett percében Keplerrel felkiáltunk: „Oh Isten, hadd utánozzam a te gondolataidat!” Így társul az emberi szellem az örök természettel. S viszonyuk nem lazul meg a hajlott korrallal. Az értelem folyton buvárkodik s habár belátja, hogy a mit el-sajátíthat, aránylag mily csekély az ismeretlen tágas birodalmához képest, küzd és bizva-bizik. Az élet küszöbén át a teremtő képzelet templomába lépünk, betüzni tanuljuk annak falain a titkos írásokat s kiűzhet-e innen minket a halál? Isten kijelenti magát a világban; érezzük, hogy lelkünk rokon az ő lelkével s a mint ez a kijelentés világosabb leend, nemde mi is mind igazabban ismerjük meg őt? Ki hinné, hogy a mikor feléje bizalommal közelítünk, a mi Teremtőnk könnyörtelenül utasítna vissza, elűzne magától? S nem folytatódik-e a mi nevelésünk, ha már levetkőztük a halandóságot?

Az eszményi élet minden rétegéből ugyanez a remény tör elő. A szép-érzék és a lelkiismeret parancesszava, a sziv salaktalan öröme és az önmegtagadás — mind oly kimerithetlen dolgok, hogy azokat

földi létünk szűk határai között teljesen soha meg nem valósíthatjuk. Ilyen kimeríthetlen maga a jellem is: s gyakran megtörténik, hogy a külső körülmények vagy saját szerénységünk folytán nem tűnik fel igazi világításban. A hivatali, üzleti és háztartási teendők közepett nem egy valódi tehetségünk szunnyadni kénytelen. Annyira hódolunk a divatnak, oly kevés bizalmunk van saját magunkban, napi dolgaink annyira elfoglalnak, hogy tehetségünk nem érvényesül. Félénkek, ingatagok vagyunk s e miatt meghiusul legjobb törekvésünk. De ime, mihelyt családunk válságos helyzetbe jut, a hallgatag ifjúból azonnal kész férfi, a szemérmes lányból bátor nő terem s meglepő odaadással és rátermettséggel igyekezőnk mindent rendbe hozni. Napoleon mondá: „En érzem itt a végtelent magamban” s zsarnoki kénynyel tapodva a fennálló politikai és erkölcsi rendet, Európát lángba borítá. Vannak, kik belátnak a végtelenbe: ámde látomásuk szükségképpen bágyadt és homályos. S nem ébrednek-e bennünk is homályos sejtelmek, ismeretlen vágyak, a melyek nem tudni: hova, merre üznek? Nem sóvárog-e a kevésbé fogékony elme is az ismeret után s élénk perczeiben nem köszönthet-e egy újabb igazságot? Nem óhajtja-e az elesigázott lélek, hogy megszűnjék körülötte a világ hétköznapi lármája s ő gyönyörködhessék ama dallamokban, melyek fülébe zsongtak szüntelen? S nem szunnyadoznak-e ezek a tehetségek sok oly emberben is, ki mitse tud róluk? A bányász a vész idején előbb egy remegő fiut bocsájt föl az aknán, ő maga pedig lenn marad a bizonyos halálban. A hajós, midőn hajója a nyílt tengeren süllyedez, lebocsátja a vészjelzőket, nehogy mások hasztalan koczkáztassák érte életüket. A kulcsárnőnek eszébe jut egy kis leány,

kit gondjaira biztak s a füstgomolyban elrohan, hogy kivonszolja az égő kabinból s ha már nincs menekvés, együtt pusztulnak el. Mivel különbek ezek a többiek-nél, kik a szárazföldön vagy szabad ég alatt munkálkodnak? Ezek a tehetségek rendszerint csak lap-pangnak mibennünk, számukra nem igen nyílik tér a közönséges életben. Meghalunk többnyire a nélkül, hogy önmagunkat vagy embertársainkat valójában megismerhettük volna. S nem ugyanazt tapasztaljuk-e magasabb életviszonyok között? A kiket legjobban szerettünk, a kiknek ítélőtehetsége, gyöngéd rokonszenve, jog- és igazságszeretete mindenekben ki-elégített, kimerítették-e azok egész életük történetét s ragyogtatták-e jellemök összes kincseit? Meg vagyunk győződve, hogy új mezőn újabb kellem fakadna nyomukban, kiválóságuk inkább előtérbe lépne s az élet könyvének nem egy sötét, sivár lapja gazdagon meg lenne világítva. Ha, például, a nazarethi Jézus megjelenék a mai Londonban vagy Budapesten, ugyanazokat az igéket hirdetné-e vajjon? Én legalább nem hihetem. Nem hiszem, hogy bevégezte volna mondanivalóját a syriai halmokon. Voltak az ő lel-kének mélységei, miket környezete meg nem mér-hetett s ezek nem zárultak be mindörökre a kereszten. Nem tehetjük-e fel Isten jóvoltából, hogy másutt új igazságot is fedezett föl és több szeretetre is talált, mint minálunk s ott is épügy mester s jó barát.

Minél szélesebb körű a mi tapasztalatunk, annál többre kitanít bennünket. Földi életsorsunk nem emészti fel összes erőinket s így hát miképpen tételezhetnők fel, hogy rendeltetésünk itt véget ér! Bennünk is ezer meg ezer a különféleség s egyrészt ezek vezetnek rá bennünket a tökéletes lény fogal-

mára. Előttünk az *elme*, mely felölel magában minden igazságot; a teremtő *képzelet*, mely örök időkre szóló műveket hoz létre; az *akarát*, mely saját törvényeinek engedelmeskedik; a *szeretet*, mely vonzalma tárgyaival egybeforr s egyszóval minden, a miben a Végtelen magát kinyilatkoztathatja.

De ha — a mint sokan sejtik — megáll az, hogy az idő változó képei mögött rejlik emberi lényünknek változhatlan jellege, nem lehetséges-e, hogy a hallhatatlanság kérdése is, melyet eddig folytonos életnek tekintettünk, más alakot ölt magára s a mennyiségből átcsap a milyenség körébe? Ez azt jelenti, hogy nincs miért kinyujtanunk az emberi életet a végtelenig, ha már egyszer úgy is részt veszünk az Örökkévaló életében. A vallás történelme oly tapasztalatokra utal, a melyek a különböző országokban élő fajoknál és különböző bölesészeti irányzatok mellett egyaránt ismétlődnek s a benső sugallat erejével szilárd egységbe olvasztják mindazt, a mit máskülönben csak rendre foghatnánk fel. Alsóbb rendű alakjaiban ma is jelentkezik. Némely elme ugyanis gyors a számviszonyok összevetésében, de azonnal elveszti ezt a különös adományt, mihelyt az elemző módszerre kerül a sor. Mozartnak ez irányban is kitűnő tehetsége volt: gondolatban maga előtt látta az egész zenedarabot, melyet ütemenként dolgozott ki. „Ha semmi sem zavar” — ugymond — „a darab mindig nagyobb és világosabb lesz s akármilyen hosszú is, az egész egyszerre kész elmémben s előttem áll, mint egy csinos kép vagy egy jó barát. S aztán a hangokat sem egyenkint hallom, a mint játszani szokták, hanem mintha képzeletemben mind egyszerre szólalnának meg. . . A mit ilyenformán hallottam, soha el nem

felejttem s talán ez a legszebb adományom, mit Istentől nyertem.”

Van oly elme is, mely az összes számtani viszonyokat egyszerre fel tudja ölelni, úgy hogy mindazok a tantételek, a melyeket mi csak rendre szoktunk levezetni, előtte egy szempillantásban ismeretesek. Ez a felfogás a vallásban is érvényesül. A János szerinti evangéliumban, például, az „örök élet“ egy az Isten és a Jézus Krisztus ismeretével. Világos, hogy itt szó sem lehet az idő tartamáról. Ily fenkölt hangulatban nem az egymást követő eseményeket vizsgáljuk, hanem elmélyedünk a láthatatlanba. A középkori bölcsészet és vallás czélja is az volt, hogy oly magasra emelkedjék az Istenség szemléletében, hogy az egész hitrendszer a szentháromsággal, az Incarnatióval és a megváltással együtt állandó összhangba hozva, úgy tűnjék fel, mint valamely nélkülözhetlen Igazság, a mit mindenki imádni tartozik. De a mit áhitat közben fogunk fel, azt nem mérhetjük óra számra. Az isteni látomás nem tart se napokig, sem évekig. A kiknek volt benne részük, nem tudják megmondani, hogy mennyi ideig tartott. Csak azt tudják, hogy bármilyenek is a mi hétköznapi életviszonyaink, van egy oly hatáskör, hol semmi közünk a hanyatló időhöz. Ez aztán nem függ a külső változás esélyeitől. Legyen bár az idő valóság vagy illuzió, az emberi lélek czélja más nem lehet, mint az örök szép, jó és igaz.